

Column voor Geschiedenis rond de Middag, 10 november 2009

‘De historicus: het individuele en het collectieve geheugen’

door: Homme Wedman

Het op één na laatste van Mozes' Tien Geboden luidt: “Gij zult geen valsche getuigenis spreken tegen uwen naasten”. Dat gebod komt dan wel na het niet mogen doodslaan, echtbreken en stelen, maar het is toch kennelijk van heel groot belang dat getuigenissen kloppen.

Nu had Mozes het betrekkelijk gemakkelijk, hij ging er van uit dat er ware en niet-ware getuigenissen bestaan. De vier evangelisten van het Nieuwe Testament laten Jezus op allerlei plaatsen in dezelfde trant spreken in afkeuring van valse getuigenissen. In onze tijd werken we in het alledaagse leven nog steeds met dat onderscheid tussen waar en niet waar. Voor de wetenschapsbeoefenaar is die distinctie het zelfs de kern van zijn bezigheid.

Dat laatste geldt zeker voor ons historici. De oorsprong van het moderne geschiedbedrijf in de laatste twee eeuwen ligt immers in de vroegmoderne bronnenkritiek. Weliswaar ging het daar in aanleg vooral om het onderscheid tussen echte en niet echte documenten, maar het waarheids criterium werd ook als snel toegepast op mededelingen over stand van zaken over een verleden in bronnen uit dat verleden. In ons vak heeft daarbij lang een voorkeur bestaan voor schriftelijke vastleggingen uit de te bestuderen periode zelf, voor stukken, direct voortgekomen uit het te bestuderen proces. Tegenwoordig is het gebruik van getuigenissen van ver na de te beschrijven gebeurtenissen zelf een gewoon en breed geaccepteerd verschijnsel geworden. Te gewoon en te gemakkelijk aanvaard, voor wat mij betreft. En dat geldt zowel de populaire als de zogenaamd wetenschappelijke geschiedschrijving.

In de publieksgeschiedenis is het getuigenis even dominant geworden als in de bij informatie en vermaak in de massamedia in het algemeen. Nieuwsjournaals bijvoorbeeld bestaan grotendeels uit getuigenissen van correspondenten, zogenaamd ondervraagd door de presentator. Historische documentaires worden steeds meer opgebouwd rond de persoonlijke getuigenissen van betrokkenen uit het behandelde verleden. En als die getuigen er niet meer zijn omdat een verder terugliggend verleden ontbreekt dan gaan we aan re-enactment doen en laten acteurs spreken. Juist omdat het begrijpen van gebeurtenissen ingewikkeld is en mensen die iets uitleggen saai en nadelig voor de kijk- en luistercijfers, grijpen de makers van populaire geschiedverhalen liever naar mensen die spannende, ontroerende verhalen kunnen vertellen.

Ik volg die publieksgeschiedenis nu een jaar of veertig, en heb aan de productie ook vrij vaak meegedaan en leer studenten nog altijd een beetje hoe je dat moet doen. Ik begeleid al lang studenten die stage lopen bij de makers van publieksgeschiedenis. En ik vind nog steeds dat we in de opleiding hier al met al veel te weinig doen aan de kunst van het goed en aansprekend vertellen van een historisch verhaal.

Maar wat ik meen ook te bespeuren is een trend bij makers van publieksgeschiedenis om het ontroerende, aansprekende getuigenis te laten gaan boven een evenwichtige, doordachte representatie van een verleden. Daarbij zijn er twee valkuilen, die al maar voller worden. De eerste kuil is die van het vooringenomen verhaal, waarbij altijd wel een paar aansprekende getuigenissen zijn te vinden. De tweede kuil is wat moeilijker te vinden, die van het aanpassen van het verhaal aan de beschikbare aansprekende

getuigenissen van mensen die iets meegemaakt hebben. En dat gebeurt heel vaak, vermoed ik. Die notie haal ik uit de verslagenen vooral uit persoonlijke getuigenis van stagerende studenten, als ik hen stevig doorvraag.

Natuurlijk gaan publiekshistorici niet zomaar hun gang. Ad van Liempt laat zich door Hans Blom adviseren. Geert Mak had een aardige staf om zich heen. Wat wel ontbreekt is een zekere mate van toetsing achteraf van die verhalen en van de daar aan ten grondslagliggende interviews door onze beroepsgroep, de professionele historici. Er is natuurlijk wel kritiek geweest op onjuist weergegeven details van standen van zaken door Mak en de zijnen. En ook op de voorstelling als geheel is wel wat commentaar gekomen. Dat laatste had heel wat royaler gekund. Maar wat ontbreekt is een gewone ouderwetse bronnenkritiek op de vertoonde getuigenissen als historische bron.

Dat brengt me dan op de getuigenis (of het getuigenis, allebei kan: dit voor de verontruste luisteraar) in de wetenschappelijke geschiedschrijving. Daarin is de eigentijdse geschiedschrijving sinds een jaar of veertig weer helemaal terug. In samenhang daarmee is het interviewen is een geaccepteerd hulpmiddel voor de onderzoeker geworden. Sterker nog, er is de laatste tien jaar een ware getuigenissenindustrie ontstaan. Op de valreep werden en worden alle concentratiekampslachtoffers, verzetslieden, dwangarbeiders, ja zelfs NSB'ers en hun kinderen ondervraagd. Het Indische verleden wordt massaal in getuigenissen vastgelegd. Elke oude communist die er toe deed is in blik op het IISG aanwezig, naast de vooroorlogse dienstweigeraars. En niet alleen de Indische soldaten, nee alle uitgezonden militairen worden in hun belevenissen en ervaringen vastgelegd door het veteraneninstituut. Ik doe daar niet ironisch over: aan een aantal projecten heb ik met overtuiging deelgenomen. En natuurlijk moet er verder worden gegraven in geheugens van belangrijke actoren in de geschiedenis en in die van de zogenaamde gewone mensen. Maar het wordt tijd om ook even bij die voortwoekerende automatische herinneringenproductie stil te staan.

Punt een: Al die getuigenissen in de publieks- en de wetenschappelijke geschiedschrijving komen in veranderde vorm bij de lezer/luisteraar/toeschouwer. Meestal gaat het om fragmenten van de oorspronkelijke opname of fragmenten van de transcriptie., nog een tussenstap dus. De oorspronkelijke opnames zijn heel vaak niet beschikbaar voor een kritische beoordeling. Oftewel bronnenkritiek is onmogelijk. Blijkens mededeling van Hans Blom heeft Oorlogsdocumentatie de meeste geluidsbanden vernietigd, de transcripties zouden voldoende zijn. Hier is een ramp geschied, lijkt me. Beschikbaarheid en toegankelijkheid van originele opnames is van levensbelang.

Punt twee: Getuigenissen komen meestal tot stand in een vraaggesprek. In het geschiedverhaal dat er uit voortkomt zijn de vragen vaak onzichtbaar geworden. Maar een getuigenis komt in zijn specifieke vorm en inhoud voor een belangrijk deel tot stand door de vragen van de interviewer. Sociologen en psychologen hebben allang duidelijk gemaakt dat antwoorden nogal sterk gekleurd worden door de vragen en de persoon van de vragensteller. Historici moeten dus ook tot die medebronnschepper toegang hebben.

Punt drie: Getuigenissen hebben de neiging om als ze vaker verteld worden, tot een zekere clichématige stolling te komen onder ander door het effect dat ze op de toehoorders hebben. Ook hier geldt, dat informatie voor de gebruiker over de omstandigheden van de bronnschepping cruciaal zijn.

Punt vier: interviewers en geschiedvertellers die interviews gebruiken gaan er stilzwijgend van uit dat geheugen een soort harde schijven zijn, waar je fragmenten uit kunt graven, als betref het een opgraving. De stand van zaken in de cognitiewetenschappen heeft ondertussen wel enige ontwikkeling doorgemaakt. We weten nu dat het geheugen een verhalenmachine is, dat zich herinneren betekent het maken van constructies vanuit het heden. Voor zover ik kan nagaan ontbreekt die notie bij interviewende historici of hij wordt niet tot gelding gebracht. Uit de oral tradition weten we dat mondelinge geschiedschrijving in de loop van de tijd bij dezelfde verteller gaat schuiven. Zo ook bij degenen die op verschillende tijdstippen op de tijdas hun relaas over een specifiek gedeelte van hun verleden doen.

Wat staat ons nu te doen, het slagveld van gebroken illusies overziende?

We zouden als historici met de publiekshistorici en hun omroepbazen in contact kunnen treden en groepen competente professionals in kijkerpanels een aantal documentaires kunnen laten analyseren en beoordelen. Op universiteiten zou dan wel veel meer aandacht moeten komen voor de analyse van publieksgeschiedenis en voor de studie van het collectieve verleden.

We zouden als interviewende historici ons met elkander kunnen verstaan en het debat aangaan over die mooie en lucratieve vorm van bronschepping, uniek in het historisch bedrijf. Welke archivaris schrijft mee aan zijn eigen acten. Wij interviewers doen dat. In de jaren '70 hadden we een vereniging voor mondelinge historische documentatie een blad, bijeenkomsten. En nu geen organisatie meer, nauwelijks debat. We produceren steeds meer getuigenissen, zonder er veel over na te denken. Waarom ik dat dan wel doe? Geen verdienste maar genade! Dankzij een ontmoeting in Wommelgem naast Antwerpen op de grootse verjaardagsviering van een goede vriendin. Daar trof ik er toevallig Bruno de Wever, één van de beste oral historians bij onze zuiderburen. Na onze derde Duvel was deze column in aanleg geboren. En nu nog even samen met de Vlamingen de schouders eronder.